

CLÉ LESGER

In hun recensies van mijn *Handel in Amsterdam* twijfelen Veluwenkamp en Gelderblom aan de houdbaarheid van enkele onderdelen van mijn betoog. Ik wil de ruimte die de redactie mij heeft geboden om te reageren, gebruiken om enkele misverstanden, waar mijn boek blijkbaar aanleiding toe heeft gegeven, uit de weg te ruimen. Ik zal daarbij eerst reageren op de bedenkingen van Veluwenkamp en vervolgens stilstaan bij het stuk van Gelderblom, waarin vragen worden opgeworpen over de betekenis van de Opstand en de bijdrage van Antwerpse kooplieden aan de handelsbloei van Amsterdam.

In zijn recensie stelt Veluwenkamp de vraag of mijn nadruk op de betekenis van informatie-uitwisseling bij de expansie van de Amsterdamse handel impliceert dat de beschikbaarheid van informatie in Antwerpen vóór 1585 onvoldoende was om ook daar tot commerciële expansie aanleiding te geven. En hij geeft zelf het antwoord door te wijzen op de oude Antwerpse contacten met het Middellandse-Zeegebied en Rusland en te constateren dat er geen reden is te veronderstellen dat gebrek aan informatie in Antwerpen een probleem vormde. Intensivering van de informatie-uitwisseling kan derhalve ook geen zelfstandige verklaring zijn voor de commerciële expansie in Amsterdam, aldus Veluwenkamp. Toch ben ik van mening dat de informatievoorziening in Amsterdam na 1585-1590 van een andere orde was dan die in Antwerpen vóór 1585. De ingrijpende herstructurering van de ruimtelijke economie als gevolg van de Opstand heeft informatiestromen bijeengebracht die voorheen ruimtelijk gescheiden waren. Immers, de oude taakverdeling tussen Antwerpen, waar de handel vooral gericht was op Midden-, West- en Zuid-Europa, en Amsterdam, met een oriëntatie op Noord- en Noordoost-Europa, creëerde ook een ruimtelijke scheiding van de informatiestromen. Door middel van briefwisseling met correspondenten en persoonlijke contacten raakte men uiteraard wel op de hoogte van de informatie die in de andere stad beschikbaar was, maar deze situatie wijkt principieel af van die in Amsterdam waar na omstreeks 1590 directe contacten bestonden met vrijwel alle delen van Europa. En dat niet alleen. Vanaf de jaren negentig werden er tevens handelscontacten gelegd met de Spaanse en Portugese kolonies in Azië en Amerika. En ook vanuit die gebieden stroomde toen rechtstreeks informatie naar Amsterdam.

Dat was voorheen wel anders. Gedurende het grootste deel van de zestiende eeuw was de in de Nederlanden beschikbare informatie over de Spaanse en Portugese bezittingen in Azië en Amerika veel minder actueel want zowel de koloniale goederen als de informatie uit deze gebieden bereikten eerst het Iberisch schiereiland en werden vandaaruit over Europa gedistribueerd. Terecht wijst Veluwenkamp er op dat bij het tot stand komen van de rechtstreekse contacten met Azië en Amerika politieke factoren zwaarder hebben gewogen dan economisch-geografische. Op pagina 135 en tevens in de conclusie (252-253) wijs ik er op dat het inderdaad ondenkbaar was dat men binnen het Habsburgse staatsverband toestemming zou krijgen om vanuit de Nederlanden rechtstreeks op de overzeese rijkdelen te handelen. De Spaanse overheid heeft ook nooit toestaan dat er in de Spaanse Nederlanden handelscompagnieën werden opgericht voor de vaart op de kolonies in Azië en Amerika.

Maar ook al deel ik niet Veluwenkamps opvatting dat de Amsterdamse handelsexpansie van na omstreeks 1590 louter een voortzetting was van de Antwerpse expansie van vóór 1585, ik deel wel zijn veronderstelling dat ook de stabiliserende functie van de Antwerpse markt tijdens de zestiende eeuw niet zozeer berustte op het aanhouden van buffervoorraden als wel op de beschikbaarheid en uitwisseling van informatie. In mijn boek heb ik deze veronderstelling niet

uitgesproken omdat ik het betoog niet wilde belasten met een uitweiding over een thema dat niet de kern vormt van mijn onderzoek en ook onvermijdelijk zou leiden tot vragen over de verschillen en overeenkomsten tussen de Antwerpse markt en die van Brugge en over het karakter van de vroegmoderne handel in het algemeen. Over dergelijke vragen heb ik wel nagedacht en gespeculeerd, maar op dit moment kan ik aan die discussie nog geen zinvolle bijdrage leveren.

Het karakter van de Amsterdamse tussenhandel is een tweede punt van discussie. Veluwenkamp heeft volstrekt gelijk wanneer hij stelt dat het bestaan van een *gateway*-systeem de mogelijkheid open laat dat goederen die over de ene *gateway* worden ingevoerd, via een andere *gateway* worden geëxporteerd. Zijn voorbeeld van de Rijnse wijnen is hier terzake en kan aangevuld worden met berichten over Oostzeegraan dat in Amsterdam werd aangevoerd om vervolgens via Zeeland de Noordelijke Nederlanden te verlaten. Het gaat mij er evenwel niet om, aan te tonen dat er geen tussenhandel plaatsvond, of dat deze van ondergeschikt belang was. Ik heb getracht duidelijk te maken dat tussenhandel in de vroegmoderne tijd een ander karakter bezat dan doorgaans wordt verondersteld en ook niet de basis vormde van de Amsterdamse handels-expansie aan het einde van de zestiende eeuw.

Gewoonlijk wordt die commerciële expansie in verband gebracht met het afwijkende karakter van de vroegmoderne handel. Anders dan tegenwoordig zou daarin behoefte hebben bestaan aan een centrale- of wereldstapelmarkt, waar de overschotten van lokale en regionale markten samenvloeiden, opgeslagen en vervolgens gedistribueerd werden. Na de val van Antwerpen ontwikkelde Amsterdam, eerder al de belangrijkste stapelmarkt voor goederen uit het Oostzeegebied, zich tot deze centrale stapelmarkt. In *Handel in Amsterdam* heb ik betoogd dat deze visie op empirische gronden onhoudbaar is en de Amsterdamse tussenhandel niet het karakter had van stapelhandel maar van moderne tussenhandel. En evenals de moderne tussenhandel bestond ook de vroegmoderne Amsterdamse tussenhandel uitsluitend bij de gratie van het feit dat het voor personen in de landen van productie en afzet voordelig was om gebruik te maken van de diensten van Amsterdamse tussenhandelaren. De sterke positie in de internationale tussenhandel kwam evenwel niet uit de lucht vallen, maar bouwde voort op wat Polak verzorgende handel heeft genoemd: de afzet van binnenlandse producten in eigen land en over de grenzen en de voorziening van binnenlandse afnemers (consumenten en bedrijven) met goederen van binnenlandse en vreemde herkomst. Ik heb dan ook benadrukt dat de economische expansie van de Republiek zelf, onmisbaar was voor het bestaan van de omvangrijke internationale tussenhandel in Amsterdam. Dat er daarnaast nog andere factoren een rol speelden, de verkeers-geografische afhankelijkheid van het Duitse achterland bij voorbeeld, doet daar niets aan af. De commerciële activiteiten in *gateways* zijn geworteld in de economieën waar ze deel van uitmaken en zonder welke ze niet kunnen bestaan; dat is de essentie van wat ik over *gateways* betoog.

Dat, zoals Veluwenkamp duidelijk maakt, de grens tussen verzorgende handel (in de hiervoor beschreven betekenis) en tussenhandel niet altijd even scherp te trekken is, staat buiten kijf. Wanneer de tussenhandel goederen betrof die op weg naar de afnemer het grondgebied van de Republiek passeerden, is het verschil met verzorgende handel soms gering en inderdaad een kwestie van definitie. Zo heb ik de afzet in het buitenland van door de VOC in de Republiek aangevoerde goederen, beschouwd als tussenhandel, maar helemaal onbewerkt bleven deze goederen niet. In de Republiek werden specerijen immers gesorteerd en van gruis en onreinheden gezuiverd. Het gaat me echter te ver om ook de producten van de Nederlandse textielnijverheid onder de noemer tussenhandel te brengen en daarmee de export van Leidse lakens (verzorgende handel volgens de definitie van Polak) te beschouwen als tussenhandel in bewerkte grondstoffen (Spaanse wol, as uit het Oostzeegebied en verfhout uit Brazilië). Bij zijn opmerking over het

belang van de overvloedig beschikbare handelsinformatie voor de Amsterdamse tussenhandel sluit ik me echter graag aan.

Bij Gelderblom heeft mijn betoog blijkbaar aanleiding gegeven tot enkele misverstanden die ik hier graag uit de weg wil ruimen. Als ik het goed zie, komt zijn kritiek er in essentie op neer dat ik de betekenis van de interactie tussen de Zuidelijke- en Noordelijke Nederlanden (en in het bijzonder die tussen Antwerpen en Amsterdam) tijdens de zestiende eeuw onderschat en de bijdrage van de Antwerpse kooplieden aan de opbloei van de Amsterdamse handel na 1585 overschat. Ik zou de Opstand beschouwen als een noodzakelijke én voldoende voorwaarde voor de commerciële opbloei van Amsterdam, een opbloei die vooral te danken zou zijn aan de komst van Antwerpse 'elitekooplieden' naar Amsterdam. Dat is geen adequate weergave van mijn betoog. De recensent wekt de indruk zich zozeer te hebben geconcentreerd op hoofdstuk 4 van mijn boek ('Gestigden en nieuwkomers in de Amsterdamse handel') dat daardoor de plaats van dit hoofdstuk in het grotere geheel uit het oog is verloren. Zo kan toch onmogelijk worden beweerd dat ik de interactie tussen de Zuidelijke- en Noordelijke Nederlanden onvoldoende tot zijn recht laat komen; dat is immers de centrale gedachte achter mijn hele betoog. Het is dan ook niet toevallig dat de eerste vier hoofdstukken van het boek zijn samengebracht onder de noemer 'Handel in Amsterdam en de ruimtelijke economie van de Nederlanden.' Binnen de Nederlanden heb ik mijn aandacht vooral gericht op de westelijke kernzone die Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland omvatte. In dit gebied waren de economische banden zeer intensief (uitvoerig in hoofdstuk 1), een verschijnsel dat onder meer tot uitdrukking kwam in de hoge mate van specialisatie onder de import- en exportcentra.

Zo waren de contacten in Amsterdam en de Noord-Hollandse havens gedurende het grootste deel van de zestiende eeuw vrijwel exclusief georiënteerd op de oostflank van de Zuiderzee, de Kleine Oost (de Duitse en Deense Noordzeekusten) en het Oostzeegebied. In de Scheldedelta, met Antwerpen als dominant handelscentrum, beperkte men zich grotendeels tot de contacten met continentaal Europa, het 'Westen' (Engeland en de Atlantische kusten van Frankrijk en het Iberisch schiereiland) en Zuid-Europa. En in de Rijn-Maasdelta, met Dordrecht als belangrijkste haven, stond de goederenuitwisseling met Engeland en het Duitse Rijnland centraal. Deze specialisatie vereiste een voortdurende uitwisseling van goederen tussen de verschillende centra. In Antwerpen aangevoerde specerijen moesten immers vandaar gedistribueerd worden over de rest van de Nederlanden. En specerijenexport naar de Oostzee verliep over de haven van Amsterdam waar men zich toeleide op de contacten met dit gebied. Omgekeerd werd Oostzeegraan in Amsterdam aangevoerd en vandaar naar andere gewesten getransporteerd voor consumptie of heruitvoer naar Zuid-Europa (via de Scheldedelta). Daarom duid ik in mijn boek dit complex van import- en exportcentra aan met de niet heel fraaie, maar wel zeer duidelijke term *gateway*-systeem.

Door de Opstand en de scheiding in de Nederlanden raakte de ruimtelijke economie, en in het bijzonder dit *gateway*-systeem ontwricht. In de Inleiding (13) zeg ik het aldus:

De Opstand en de scheiding in de Nederlanden [...] speelden wel degelijk een grote rol bij de opbloei van de Amsterdamse handel, maar niet uitsluitend vanwege de komst van Zuid-Nederlandse migranten naar de stad en evenmin vanwege de verplaatsing van de zogenaamde '*rich trades*' naar het Noorden. De commerciële dynamiek in Amsterdam wordt hier gezien als uitdrukking van de door Opstand en scheiding gewijzigde functie van de stad als knooppunt in de goederenstromen. Daarmee wordt de invloed van endogeen-Hollandse ontwikkelingen sterk genuanceerd en gerelativeerd. Dat wil uiteraard niet zeggen dat de Hollandse context en voorgeschiedenis van geen betekenis zijn geweest. Ik zie deze echter meer als een noodzakelijke voorwaarde dan als een voldoende verklaring van de veranderingen die zich in Amsterdam voltrokken.

In het veranderingsproces speelden de in Amsterdam actieve kooplieden van Zuid-Nederlandse, voornamelijk Antwerpse, herkomst dus ook een rol. Maar ik heb niet bedoeld en ook niet beweerd dat hun komst de verklaring vormt van de commerciële expansie in Amsterdam aan het einde van de zestiende eeuw. Wel verzet ik me tegen de neiging van een aantal historici, waaronder Gelderblom, hun betekenis te minimaliseren. De oudere literatuur, waarin de uitzonderlijke handelscarrières van enkele uit Antwerpen afkomstige kooplieden als representatief werden beschouwd voor de hele groep, verdient het zeker te worden gecorrigeerd. Maar nu lijkt de balans door te slaan naar de andere zijde. In hoofdstuk 4 constateer ik in navolging van Gelderblom dat veel van de Antwerpse migranten in Amsterdam bij hun vertrek uit Antwerpen niet bijzonder kapitaalkrchtig waren en relatief jong. Ook hadden ze lang niet allemaal ervaring als internationaal opererend koopman en zijn velen rechtstreeks uit Antwerpen naar Amsterdam gemigreerd en niet via een lange omweg over andere Europese handelscentra, waar ze contacten en ervaring konden opdoen (151-152). Maar anders dan Gelderblom meen ik dat dit niet voldoende grond is om te besluiten dat zij geen bijzondere bijdrage hebben geleverd aan de commerciële expansie van Amsterdam in de jaren tot omstreeks 1630. De beschikbare gegevens uit het archief van de Amsterdamse Wisselbank wijzen er op dat Zuid-Nederlanders, in vergelijking met andere rekeninghouders, opvallend grote omzetten hadden. En ook de vermogens waarvoor zij in 1631 werden aangeslagen, waren aanzienlijk groter dan die van de overige kooplieden in Amsterdam. De recensent is hiervan niet onder de indruk en trekt de bruikbaarheid van de beschikbare gegevens over rekeningen bij de Wisselbank in twijfel. Tevens komt hij met een alternatieve analyse van de belastinggegevens uit 1631 waaruit moet blijken dat '[h]et gros van de Zuid-Nederlanders in Amsterdam [...] aan het einde van hun loopbaan niet kapitaalkrchtiger [was] dan hun Noord-Nederlandse collega's.'

De kritiek op mijn gebruik van gegevens uit het archief van de Wisselbank is ingegeven door het feit dat ik gebruik heb gemaakt van de bewaard gebleven naamklappers op de grootboeken van de bank. Dat laatste was noodzakelijk omdat bij de stadhuisbrand van 1652 de grootboeken uit de periode tot het midden van de eeuw verloren zijn gegaan. Volgens Gelderblom heb ik niet aannemelijk gemaakt dat er een 'vaste verhouding' bestaat tussen het aantal paginaverwijzingen van iedere rekening en de totale omvang (omzet) van die rekening. Nu is een vaste verhouding tussen die zaken wat veel gevraagd, maar dat er een verband bestaat is wel degelijk aannemelijk gemaakt. Dat is evenwel niet gebeurd in de lopende tekst van hoofdstuk 4, maar in bijlage B. Daar heb ik kunnen aantonen dat in 1646, een van de eerste jaren waarin informatie beschikbaar is over zowel het aantal pagina verwijzingen als de omzet per rekening, de relatie tussen beide zeer bevredigend is (correlatiecoëfficiënt = 0,84). En omdat de administratiemethode van de Wisselbank in de voorafgaande periode geen verandering heeft ondergaan, zie ik geen aanleiding om te veronderstellen dat de correlatie in de door mij bestudeerde jaren minder hoog zou zijn. Dat er in het geval van de Zuid-Nederlanders geen verband zou bestaan tussen hun omzet in de Wisselbank en de omvang van hun goederenhandel lijkt mij vergezocht. In de eerste helft van de zeventiende eeuw waren kredietverlening en wisselarbitrage nauw met de goederenhandel verbonden. Gespecialiseerde bankiers zijn een verschijnsel uit een veel latere periode.

In mijn boek heb ik informatie over de vermogens in 1631 niet gebruikt om aan te tonen dat Zuid-Nederlanders bij hun vestiging in Amsterdam zeer kapitaalkrchtig waren. Daarvoor is het tijdsverloop tussen beide gebeurtenissen uiteraard te groot. Wel heb ik geconstateerd dat ze een onevenredig groot aandeel hadden in de totale door de Wisselbank geregistreerde handelsomzet (154). Op grond daarvan viel te verwachten dat Zuid-Nederlandse kooplieden in 1631 over relatief grote vermogens zouden beschikken. Uit de dissertatie van Gelderblom werd duidelijk dat dit inderdaad het geval was. In zijn recensie van mijn boek benadert Gelderblom

dezelfde vraag op een andere wijze. In tabel 1 presenteert hij de vermogensverdeling (in 1631) van personen die in 1609 een rekening openden bij de Wisselbank. In mijn boek heb ik niet voor deze benadering gekozen omdat de uitval in de tussenliggende jaren nogal groot was. Van slechts 299 van de 740 rekeninghouders uit 1609 is informatie over het vermogen in 1631 bekend. Maar zelfs als we over dit bezwaar heen stappen, ondersteunt de analyse van Gelderblom niet zijn conclusie dat de vermogens van Zuid-Nederlandse kooplieden zich aan het einde van hun carrière niet onderscheidden van die van de overige rekeninghouders. Die foutieve gevolgtrekking vloeit voort uit de wat onhandige presentatie van de gegevens in tabel 1 van de recensie. Daar wordt informatie over 108 kooplieden van Zuid-Nederlandse herkomst namelijk vergeleken met informatie over een totale groep van 299 kooplieden, *inclusief diezelfde 108 Zuid-Nederlanders*. Beter ware het geweest de vermogens van de Zuid-Nederlanders te vergelijken met die van de overige kooplieden. Wanneer we deze correctie aanbrengen dan blijkt het gemiddelde vermogen (in 1631) van de Zuid-Nederlandse rekeninghouders uit 1609 ruim 62.900 gulden te bedragen en dat van de overige rekeninghouders uit 1609 niet meer dan 49.934 gulden. Gemiddeld lagen de vermogens van de Zuid-Nederlandse rekeninghouders dus ruim een kwart (26%) hoger dan die van de overige rekeninghouders uit 1609. De handhaaf derhalve mijn eerdere conclusie dat de Zuid-Nederlandse kooplieden niet aan de basis hebben gestaan van de commerciële expansie in Amsterdam, maar wel actiever en ook succesvoller waren dan gemiddeld.

Vervolgens heb ik in mijn boek uitvoerig stilgestaan bij de paradox dat een groep die bij aankomst in de stad betrekkelijk jong was en niet zeer kapitaalkrchtig, het in de handel zo opvallend goed deed. Ik heb daarbij aangevoerd dat de Zuid-Nederlandse migranten-kooplieden doorgaans geen ontwortelde vluchtelingen waren, maar deel uitmaakten van bestaande Zuid-Nederlandse handelsnetwerken of in Amsterdam aansluiting vonden bij bestaande en nieuw gevormde handelsnetwerken van Zuid-Nederlanders. Zij konden derhalve profiteren van het kapitaal, de expertise en handelscontacten van anderen. Daarnaast heb ik er op gewezen dat de groep als geheel weliswaar jong was en niet opvallend kapitaalkrchtig, maar dat dit globale beeld verhult dat er zich onder de Zuid-Nederlandse immigranten een aantal zeer ervaren en zeer kapitaalkrchtige kooplieden bevonden. Hun aantal mag niet erg groot zijn geweest (zo'n zestig kooplieden uit kringen van de Antwerpse handelselite), maar aantallen zeggen in dit geval niet alles. Binnen de hecht op elkaar betrokken Zuid-Nederlandse handelsgemeenschap in Amsterdam bleef de betekenis van deze grote kooplieden niet beperkt tot de eigen firma. In aansluiting daarbij heb ik als derde verklaring van de paradox de positie van de Zuid-Nederlandse kooplieden in de Amsterdamse samenleving genoemd. Als groep hebben de Zuid-Nederlandse kooplieden niet alleen weerstand opgeroepen bij de lokale bevolking, ze werden decennialang ook actief geweerd uit politieke ambten. Mogelijk hebben de personen, die op basis van hun vermogen en maatschappelijke positie in aanmerking kwamen voor die ambten, zich daardoor geconcentreerd op de overblijvende route naar welstand, macht en prestige: de koophandel. Die veronderstelling wordt ondersteund door de opvallend grote continuïteit van de rekeningen van Zuid-Nederlandse immigranten bij de Amsterdamse Wisselbank. Zuid-Nederlanders bleven veel langer actief in de koophandel dan de overige rekeninghouders (165-166 en in het bijzonder tabel 4.3).

Naar aanleiding van mijn betoog over het belang van de hechte en vaak persoonlijke relaties binnen de Zuid-Nederlandse handelsgemeenschap in Amsterdam, stelt Gelderblom dat er ook andere oplossingen waren voor de problemen waarmee de vroegmoderne koopman werd geconfronteerd. Hij wijst dan op het bestaan van anonieme markten, reglementen en zaken als het notariaat en de makelaardij. Die speelden uiteraard een belangrijke rol, maar de mogelijkheden om 'spelers' door middel van sancties te dwingen zich te houden aan de regels van het

spel waren niettemin beperkt. Dat gold in Amsterdam en dat gold in nog veel sterker mate wanneer men verkoos handel te drijven op het buitenland. Een koopman in Amsterdam had weinig greep op het doen en laten van zaakwaarnemers en handelsrelaties in den vreemde. En waren er eenmaal problemen dan was het vaak uiterst tijdrovend en altijd kostbaar om genoegdoening te krijgen. Geen wonder dat men bij voorkeur gebruik maakte van de diensten van bekende en vertrouwde personen. De Zuid-Nederlandse handelsnetwerken, die zich over grote delen van Europa uitstrekten, creëerden als het ware een infrastructuur van vertrouwde contacten waarbinnen de handel kon floreren. In de loop der tijd is de betekenis van deze op gemeenschappelijke herkomst of etniciteit gebaseerde handelsnetwerken afgenomen, maar in de periode die mijn studie bestrijkt, vervulden ze wel degelijk een belangrijke functie.

Ik weet niet precies waarom de recensent de bijdrage van Zuid-Nederlandse kooplieden aan de opbloei van de Amsterdamse handel zo laag inschat. Dat zij niet de primaire oorzaak van die handelsbloei waren, wil immers nog niet zeggen dat hun bijdrage van weinig betekenis was. Gelderbloms inleiding op het besprekingsartikel en tevens zijn epiloog ('Continuïteit en verandering in de handelsgeschiedenis van Amsterdam') wekken de indruk dat hij de expansie van de Amsterdamse handel ziet als een 'natuurlijke' uitkomst van de groeiende interactie tussen de Zuidelijke- en Noordelijke Nederlanden. De Opstand en de komst (na 1585) van grote aantallen Antwerpse kooplieden naar Amsterdam leggen in die visie minder (of geen?) gewicht in de schaal. Als onderbouwing van zijn visie wijst hij er onder meer op dat zich al vóór 1585 een aantal Zuid-Nederlandse kooplieden in Amsterdam heeft gevestigd. Dat is inderdaad juist en staat ook niet ter discussie. De vraag is uiteraard of hun komst gezien moet worden als een uiting van een autonoom proces waarbij het economische zwaartepunt in de Nederlanden verschoof van het Zuiden (vooral Vlaanderen en Brabant) naar het Noorden (vooral Holland). Ik meen van niet.

In hoofdstuk drie van mijn boek heb ik uitvoerig beargumenteerd dat de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten zelfs op zeer lange termijn een grote mate van continuïteit vertoont. De concentratie van bepaalde bedrijfstakken in een plaats of regio geeft immers aanleiding tot de vorming van een op die bedrijfstakken toegesneden productiemilieu dat dan vervolgens weer aantrekkingskracht uitoefent op ondernemingen in dezelfde of verwante bedrijfstakken. De tendens tot concentratie en continuïteit wordt bovendien versterkt door het verschijnsel dat product- en procesinnovaties in een bepaalde bedrijfstak niet willekeurig gespreid zijn, maar vooral tot stand komen in gebieden waar deze bedrijfstak sterk vertegenwoordigd is. Het voert te ver om mijn argumentatie hier integraal te herhalen, maar ik zie geen aanleiding af te wijken van mijn eerdere conclusie dat de tendens tot continuïteit in de ruimtelijke economie en het *gateway-systeem* in de Nederlanden doorbroken is door een externe *shock*: de Opstand en staatkundige scheiding in de Nederlanden. De opvallende commerciële expansie van Amsterdam in de decennia vanaf omstreeks 1590 moet mijns inziens dan ook gezien worden in de context van de ingrijpende heroriëntatie van de ruimtelijke economie in de Nederlanden en het uitéén scheuren van het *gateway-systeem* zoals dat gedurende het grootste deel van de zestiende eeuw heeft gefunctioneerd.

## Recensies

### ALGEMEEN

M. Grever, H. Jansen, ed., *De ongrijpbare tijd. Temporaliteit en de constructie van het verleden* (Publicaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen Erasmus universiteit Rotterdam, Maatschappijgeschiedenis XXXVJJ; Hilversum: Verloren, 2001, 200 blz., ISBN 90 6550 438 9).

'Over tijd is misschien wel te veel en te diep nagedacht', schrijft Ed Jonker. Die verzuchting is de enige relativiserende noot in een bundel die verder stijf staat van academisme en theoretische zwaarmoedigheid. Het thema van deze bundel is de rol die tijd en temporaliteit in de constructie van het verleden spelen. De samenstellers ervan, Maria Grever en Harry Jansen, hebben elf auteurs — historici, geschiedtheoretici en filosofen — uitgenodigd te reflecteren over dit thema. Onder de titel *De ongrijpbare tijd* hebben die zich gebogen over periodisering en fasering van de geschiedenis, over 'de rechte lijn en de lus' die de tijd kan vormen, over de 'objectieve tijd', die door middel van zonnewijzers en klokken zichtbaar wordt gemaakt en de chronologie in de geschiedschrijving bepaalt, en de 'subjectieve tijd', de tijdsbeleving van de historische personages. Reinhart Kosellecks *Vergangene Zukunft* (1979) en Paul Ricoeurs *Temps et récit* (1983-1985) vormen de bakens in die zoektocht.

Kosellecks prominente aanwezigheid in *De ongrijpbare tijd* is niet verwonderlijk. Eén van de centrale kwesties in dit boek is immers de vraag in welke mate (en hoe) het historisch bewustzijn wordt gevormd door de ervaring van een breuk in de tijd. In *Vergangene Zukunft* is op die vraag een duidelijk antwoord geformuleerd: de ervaring van discontinuïteit schept een nieuwe 'verwachtingshorizon' (ten aanzien van de toekomst) en daardoor ook een andere 'ervaringsruimte' (ten aanzien van het verleden). De vraag op welke momenten in de geschiedenis zich een dergelijke 'breukervaring' heeft voorgedaan, is echter complexer. Koselleck wees, zoals bekend, op de achttiende eeuw. Grever en Jansen gaan zonder veel gêne verder. Zij presenteren onomwonden een genealogie van 'breukervaringen': 'In deze bundel valt op dat die breukervaring zich eerst bij een enkeling, Augustinus, voordoet, vervolgens bij een beperkte, met name Franse, elite opduikt om zich ten slotte onder een groter publiek, eerst in de achttiende-eeuwse Republiek en later over de gehele westerse wereld te verspreiden.' Dat de kerkvader, de zeventiende-eeuwse (vroeg) *philosophes* in Frankrijk en de achttiende-eeuwse verlichte burgerij in de Republiek de tijd een nieuwe invulling gaven, blijkt inderdaad uit verscheidene opstellen in het boek. Maar wat, zo is de lezer geneigd zich af te vragen, met de renaissance-mens die zich in een nieuwe wereld waande? De futurist die na 1900 de geschiedenis wilde vernietigen? De burger die na de 'Grote oorlog' van 1914-1918 het puin van weer een ander *ancien régime* diende te ruimen?

Een tweede centrale kwestie in *De ongrijpbare tijd* is de vraag naar de verhouding tussen de tijd en het geschiedverhaal. Op dit terrein is Ricoeur de leidsman van de meeste auteurs. De Franse filosoof heeft immers geleerd dat 'de tijd van historici allereerst een vertelde tijd is' (zoals het in één van de bijdragen luidt). Het geschiedverhaal bevat een intrige, waarvan het einde constitutief voor de aard van het verhaal is: het bepaalt het begin van het verhaal, ver-